

Zəngibasarda azərbaycanlılar soyqırımı məruz qalıb

Firudin CÜMŞÜDLÜ

ADPU-nun Azərbaycan tarixi kafedrasının dosenti, tarix elmlər namizədi

Zəngibasarda toponimi tarixi şəxsiyyət Zəngi ibn Mədudun hidronimləşmiş adıdır. "Təxti-Süleyman"dan əvvəl Zəngi çayına Çıldır çayı demişlər. Qızıl Arslanın dövründə İrəvan Çuxuruna vassal təyin edilən Zəngi öz adını bu çaya verib, özünü əbədləşdirməyə nail olmuşdur. Bəzi araşdırıcıların gəldiyi qənaətə görə isə Zəngi başlanğıcını dəniz səviyyəsindən hündürdə yerləşən və qədim adı türk mənşəli Çıldır olan Göyçə (Sevan) gölündən götürüb, aşağı axdıqca zəng səsi çıxarır.

***

Çilgünlüyünə, bağırtısına görə ona "zəng" adını yaraşdırmaq istəmişlər. Xatırlamaq yerinə düşər ki, bu çay Ağrı dağı düzənliyindən Naxçıvana, oradan da Xəzər dənizinə axır, yazda isə yağından çıxaraq aşıb daşır, ətraf düzənliyi su basır. Çox güman ki, Zəngibasarda adını da bu xislətinə görə almışdır. Zəngi çayının balıq sərvəti çox olmuşdur. Lakin çayda ala balıq bu sərvətin tacı sayılırdı. Geyms Moriyer yazır ki, bu balıq Xəzər dənizindən gətirilən qızıl balığa bərabər tutulurdu. Çayın sərvəti torpağın sərvəti ilə rəqabət aparmağa layiq idi. Zəngi çayının xüsusi kanallar vasitəsi ilə götürülən suyundan Zəngibasarda bölgəsinin Zəhmət, Qaraqışlaq, Dəmirçilər, Rəhimabad, Mehmandar, Çobankərə, Ağcaqışlaq, Hacı Elyas, Aşağı və Yuxarı Necili, Zəngilər, Şollu, Dəmirçi, Sarvanlar kəndlərinin əkin sahələri su ilə təmin olunurdu. Çobankərədən keçən kanal Xatın arxı ilə Eçmiədzin ərazisində birləşirdi. Xatın arxını isə 1670-1680-ci illərdə İrəvan hakimi Səfiqulu xanın arvadı Xatın xanım iki kəndə çəkmişdir. Əhali həmin kəndləri Yuxarı və Aşağı Xatın, suvamaq kanalını isə Xatın arxı adlandırmışdır.

Həqiqət belədir ki, "pərpətöyün toxumu kimi dünyanın hər tərəfinə yayılmış, qanıb-qandırılmayan ermənilər" tərəfindən Gəncədə qətlə yetirilən tanınmış maarifçi və ədəbiyyatşünas, Qazax Seminariyanın əsasını qoymuş Firudin bəy Köçərli bu mahal haqqında belə yazır: "Zəngibasarda xeyli böyük və abad dehal (kənd-F.C) və şenliklər vardır. Bu yerlərin əhalisi öz torpaqlarına pambıq, çəltik, buğda əkməklə və

bağ becərməklə yaxşı məhsullar götürürlər... Böyük Ağrının təpəsi həmişə qarlı örtülüdür, amma Kiçik Ağrının başı yay fəslində qardan xilas olub, onun üstündə ağaclar və hər qism çiçəklər və ələfiyyat bitib göyərir".

Göyçə (Sevan) gölü üç dağın arasında yerləşir və hal-hazırda bu gölün dörd adı var: Çıldır, Geğam, Sevan, Göyçə. IV əsrdə azəri türkləri atəşpərəstliyi, VII əsrin 30-40-cı illərində müsəlmanlığı qəbul edib, yaşıl bayrağın altına keçmişlər. Zaqafqaziya xristianları içərisində erməni Qriqoryan kilsəsi hər şeyi öz əlinə alıb hökmranlıq etmək istəyəndə gürcü pravoslav kilsəsi ondan üz döndərdi.

Alban xaçlarının üç küncündə günəş rəmzi oduğu halda, erməni xaçlarında bu əlamət yox idi. Gürcülərin erməni kilsəsindən uzaqlaşmasının bir səbəbi də bu idi ki, Qriqoryan kilsəsində fahişəlik təşəkkül tapmışdı və çox sürətlə çoxalırdı. Lüt tayfasına mənsub olan ermənilərin müasir nəsillərin mənşəyi fahişələrlə bağlıdır. Onlardan törənələrin isə izaha ehtiyacı yoxdur.

Ermənidə satqınlıq, öz xeyri üçün casusluq güclüdür. Erməni çörək yeyən qonağın ağzına baxar. İrəvanı erməni casusları ruslara satdı. Qriboyedov niyə öldürüldü. Ermənilər İran şahının qardaşı Allahyar bəyin arvadını rus səfirliyinə gətirdilər, kömək istədilər. Qriboyedov da onu ərinə qaytarmadı. Namusu hər şeydən üstün tutan Allahyar bəy də onu öldürdü.

Zəngibasarda ərazisində yerləşən azərbaycanlı kəndlərinin tarixinə diqqət yetirək görürük ki, daşda, qayada, mirdə, demirdə, kağızda insan izi, sözü qalmışdır, əsrlərin qovğasına, savaşına, yağışına tab gətirmiş qaynaqlar da bunu sübut edir.

Erməni daşnaklarının azərbaycanlılara qarşı törətdikləri qırğınlar bu bölgədən də yan keçməmişdir. Erməni quldur dəstələri 1918-ci ilin martınadək İrəvan qəzasının 199 azərbaycanlı kəndini, 1919-cu ilin oktyabrınadək isə Eçmiədzin qəzasına məxsus 62 azərbaycanlı kəndini yerlə-yeksan etmişdir.

Yenə də tarixi mənbələrə, məxəzlərə istinad etsək görürük ki, bu torpaqlarda yaşamış azərbaycanlıların ulu əcdadları e.ə. I minillikdə fəaliyyət göstərmişlər. E.ə. VIII-VII əsrlərdə Urartu ərazisinə daxil olan indiki Ermənistan adlanan ərazi şimaldan gələn kimmlərə (kəmərlər), skiflərə (nekittlər, saklara, quqaralara, şiraklara) aid olmuşdur. Urartu qaynaqlarında bu ölkə Emoxi, Etuni, İrpuni və s. adlandırılmışdır. Bizim eranın əvvəllərinə doğru bu ərazidə türkdillilərin, kəngərlərin, bolqarların, xəzərlərin və digər soyların məskunlaşmışları. XI-XII əsrlərdə bu ərazidə oğuzlar da yaşamışlar. Sisyan, Qafanda, Uluxanlıda (Zəngibasarda), Qəmərliyə, Dərəçiçəkdə, Ağbabadada olan abidələr, qalalar, məzarlar, qəbirüstü daşlar, məscidlər azərbaycanlıların tarixi keçmişinə aid yerlərdir.

Bu torpaqda azərbaycanlılar əsl mənada soyqırımı siyasətinin qurbanı olmuşlar. Qərbi Azərbaycan ərazisindəki Qarğabazar, Bazarxana, Bazarçiq, Bazarkeçər, Zəngibasarda kimi yer adlarını ermənilər dəyişdirmiş və erməniləşdirmişlər.

Qərbi Azərbaycan ərazisində Zəngibasarda rayonunu (1937-1953) 1969-cu ildən ermənilər Masis adlandırmışlar. 1937-ci il dekabrın 1-də inzibati rayon kimi təşkil üçün Qəmərli ərazisindən 18 kənd, Eçmiədzin (Vağarşabad) rayonu ərazisindən 14 kənd onun tərkibinə verilmişdir. 1953-cü ildə rayon ləğv edilmişdir.

Zəngibasarda rayonunun ərazisi cənubdan Türkiyə, qərbdən Eçmiədzin, şərqdən Artaşat rayonları ilə həmsərhəddir.

1969-cu ildən Zəngibasarda rayonu bərpa olunmuş, adı dəyişdirilərək Masis adlandırılmışdır. Rayonun sahəsi 170 km, əhalisi 55300 nəfər (1979-cu il) olmuşdur. Əhəlinin əksəriyyəti azərbaycanlılar idi. Bölgənin tarixinə nəzər salsaq görürük ki, ərazisi 428-640-cı illərdə Ayrırat qəzasına daxil olmuş, 1230-cu ildə monqolların işğalına məruz qalmışdır. 1600-cü ildən İranın Çuxur-Səd hakimiyyəti altına düşmüş İran şahı Şah Abbas (1587-1629) zamanı 1604-cü ildən ermənilərin bu əraziyə ilk mühacirəti başlamışdır. 1827-ci ildə bu ərazi Çar Rusiyasının əsarətinə keçmişdir.

Qeyd etmək yerinə düşər ki, Masis qondarma, tarixin yaddaşında olmayan, qərəzli, qeyri-qanuni, qədim Uluxanlıya, Zəngibasara süni şəkildə qoyulmuş addır.

Uluxanlı İrəvan vilayətinin Türkiyə sərhədi ətrafında, Ağrı dağı düzənliyində qədim bir oğuz ərazisinin adıdır. Bu yerin əhalisi qədim oğuzların nəvə-nəticələri və kötücələri olmuşdur.

Uluxanlının ikinci adı Zəngibasardır. Tarixi qaynaqlarda bu adlar öz əksini tapmışdır. Uluxanlı ağıllı və sədaqətli hökmdar Ulu xanın adını daşıyır. "Uluxanlı Bitikçi dastanı" da adına yazılmışdır.

Tarixi sənədlərdə təsdiq olunmuşdur ki, "qədim türk etnosları e.ə. VIII-VII əsrlərdə indiki Ermənistan adlanan ərazilərdə yaşamış yerli xalqlardır. Bunlar indiki azərbaycanlıların ulu əcdadı olmuşlar. O vaxt bu ərazilərdə ermənilər yaşamamışlar" (F.M.Minorski).

Erməni mənbələrinə görə, ermənilərin həqiqi vətəni Böyük Ermənistan Kiçik Asiyadadır, yəni Rusiya ərazilərindən xeyli uzaqdadır və ermənilər Zaqafqaziyada (əsasən İrəvan quberniyasında), Qafqaz ərazisinin müxtəlif hissələrində yalnız son əsrlərdə məskunlaşmışlar.

Hamiya aydındır ki, Çar Rusiyası Qafqazı zəbt etdikdən sonra (1828) İrəvan xanlığı ərazisində qondarma "Ermənistan" vilayəti yaratmış, bu ərazilərdə ermənilərin sayını çoxaltmış, azəri türklərini isə tədricən təzyiqlərə məruz qoymuşdur. 1948-1952-ci illərdə bu bölgənin azərbaycanlı əhalisinin bir hissəsi silah gücünə Azərbaycana köçürüldü.

1935-ci ildə Uluxanlı kəndi Nərimanlı adlandırıldı. 1938-ci ildə Zəngibasarda rayonu yaradıldı və Nərimanlı (Uluxanlı) rayon mərkəzi oldu. 1950-ci ildə Nərimanlı adı Masis quraşdırılmış, tarixin yaddaşında olmayan addır.

Beləcə, qeyri-qanuni dünyaya gəlmiş Ermənistan qeyri-qanuni qondarma adlar yaranmağa başladı. Bu azmış kimi ermənilər 1953-cü ildə Zəngibasarı bir inzibati rayon kimi ləğv etdilər, onun kəndləri isə Şaumyan, Eçmiədzin və Artaşat (Qəmərli) rayonları arasında bölüşdürüldü.

Lakin erməni başbilənləri yaddan çıxarmamalıdır ki, tarixi saxtalaşdırmaq, tarixi adları qondarma adlarla əvəz etmək cinayətdir. Bu cinayəti törədənlər gələcək nəsillərin qarşısında cavab verməli olacaqlar.

Bu gün azərbaycanlıların ata-baba yurdlarına sahib çıxan, "bura bizimdir" deyib türk toponim adlarını qondarma adlarla əvəz edən ermənilər sonralar da bağırıb, hay-küy salıb bildirəcəklər ki, bu torpaqlarda azərbaycanlılar heç yaşamayıblar. Əgər tarixi sənədlərə və yaddaşlarda yaşayan adlara istinad et-

sək, Zəngibasarda ərazisində yaşamış ziyalılarımızın adlarını qeyd edə bilərik. 1938-1948-ci illərdə Zəngibasarda rayonunda 25 azərbaycanlı kəndi var idi. Bu kəndlərdə ancaq kolxoz sədrləri, məktəb direktorları azərbaycanlılar idi.

Son 50 ildə təzyiqlərə məruz qalaraq Azərbaycana köçməyə məcbur olan insanların içərisində beş nəfər AMEA-nın həqiqi üzvü, iki nəfər AMEA-nın müxbir üzvü, 20 nəfərdən çox elmlər doktoru, professor, 100 nəfərdən çox elmlər namizədi, neçə-neçə partiya və dövlət xadimi, yüzlərlə ali təhsilli ziyalı yetişmişdir. Bunların adlarını sadalasaq, böyük bir siyahı alına bilər.

Zəngibasarda rayonu ərazisindəki Zəhmət (Haçaparaq) kəndi Zəngi çayının sağ tərəfində İrəvan şəhərinin 6 km-də qonşu Arabat, Qaraqışlaq və Dəmirçi kəndlərinin yaxınlığında yerləşirdi.

Zəhmət kəndinin toponimləri: Arxatlı, Qızlar, Qəmbəralı, Qocabağır, Qoşarx, Dəyirman arxı, Zeynəb yeri, Zəngiqırağı, Mehdxan, Xəbər yeri, Cəfər yolu.

Kəndin adı 1935-ci ilə kimi Haçaparaq olmuş, həmin il dəyişdirilərək, Zəhmət adlandırılmışdır. Rəvayətlərdən birində kəndin adının "Haca aparmaq" ifadəsindən götürüldüyü məlum olur. Keçmişdə Həcc ziyarətinə gedən zəvvarlar buradan yola düşürmüşlər.

1930-cu ildə kənddə kolxoz qurulmuş və 1937-ci ildə milyonçu təsərrüfata çevrilmişdir. 1937-ci ildə kənddə zəlzələ olmuş və bir müddətdən sonra II Dünya müharibəsi başlamışdır. Kənddən müharibəyə 112 nəfər getmiş, onlardan 49-u həlak olmuş, 63 nəfəri müxtəlif bədən xəsarəti almışdır.

1940-cı ildə indiki Ermənistan adlanan ərazidə 400-dən çox Azərbaycan kəndi var idi. Zəhmət kəndində orta məktəb, mədəniyyət evi, kitabxana, kino qurğusu, uşaq bağçası, həkim məntəxəsi, poçt fəaliyyət göstərirdi. XIX əsrin 80-cı illərində ilk qəza məktəblərindən olan Zəngibasarda rayonunun Uluxanlı kəndində böyük ədib Cəlil Məmmədquluzadə müəllim işləmişdir.

Zəhmət kəndində ibtidai məktəb 1923-cü ildə açılmış, 30-cu illərdə natamam orta, 1973-cü ildə orta məktəbə çevrilmişdir.

Bu kənddən yüksək səviyyəli ziyalılar çıxmışdır. Onlar müxtəlif vəzifələrdə çalışmış, elin hörmətini qazanmışlar. Zəhmət kəndində 4 elmlər doktoru, 12 elmlər namizədi, onlarla ali təhsilli müəllim, həkim, mühəndis, aqronom, jurnalist, rəssam, aktyor və s. peşə sahibləri yetişib fəaliyyət göstərmişdir.

1988-ci ilin sentyabr ayına qədər Masisin (Zəngibasarda) bir neçə kəndinin azərbaycanlı kəndinin əhalisi zorla köçürüldü, məktəblər bağlandı, hər şeyə son qoyuldu. 1988-ci il hadisələri zamanı erməni daşnaklarının başçılığı altında Zəhmət kəndinə də silahlı basqınlar edildi, kənd əhalisi öz əzəli torpağından zorla çıxarıldı. Erməni daşnaklarının soyqırımı dövründə Zəngibasarda rayonunun azərbaycanlı kəndlərində yüzlərlə insan öldürüldü və bir çoxu şikəst oldu.

Erməni vəhşiliyinin azərbaycanlılara qarşı törətdikləri bu soyqırımı heç bir yerdə deyilmədi və bildirilmədi. Bu hadisələr o zamankı Azərbaycan rəhbərliyinin laqeydliyi və vəzifə hərəsliyi nəticəsində baş verdi.